

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Безлюдної Ірини Вікторівни

«Особливості повсякденного життя дітей-сиріт УРСР

(друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.)»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань

03 – «Гуманітарні науки»

за спеціальністю 032 – «Історія та археологія»

Актуальність обраної теми дослідження

Актуальність дослідження на заявлену тему визначається кількома факторами. Так, тема дітей-сиріт є однією з найважливіших соціальних проблем як у минулому, так і у сьогоденні, особливо, зважаючи на факт повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Дослідження історичних умов і досвіду утримання дітей державою, зокрема, патронатного виховання дозволяє краще зрозуміти, як суспільство та держава намагалися вирішувати проблему дитячої безпритульності та бездоглядності. Аналіз повсякденного життя сиріт, які перебували, як у дитячих будинках, так і на патронаті, сприяє вивченню реальних умов їх проживання, рівня забезпечення їх основних потреб та якості виховання. Це важливо для розуміння ефективності державної системи як форми соціального захисту дітей.

До того ж, дослідження повсякденного життя дітей-сиріт і безпритульних розкриває культурні та моральні цінності тогочасного суспільства, а також ставлення до дітей як до соціальної групи. Це сприяє глибшому розумінню суспільних норм та відносин у повоєнній УРСР.

Надзвичайно актуальними результати цього дослідження робить сучасний контекст війни в Україні та зростаюча кількість дітей, що втратили батьків або залишилися без нагляду. Отримані дані можуть бути використані для покращення сучасних систем підтримки та виховання дітей-сиріт, а також для розробки нових соціальних програм і політик.

Таким чином, дослідження повсякденного життя дітей-сиріт УРСР є

актуальним і важливим для розуміння історичних процесів і досвіду соціального захисту дітей, критичного переосмислення радянської спадщини та вдосконалення як сучасних практик опіки та виховання дітей-сиріт, так і соціальної політики щодо захисту прав дітей.

Ступінь обґрунтованості наукових положень і висновків, сформульованих у дисертації.

Обґрунтованість наукових положень і висновків дослідження І. Безлюдної підтверджується залученням великої кількості наукової літератури та різноманітних джерел. Дослідження охоплює різні аспекти повсякденного життя дітей-сиріт які перебували у дитячих закладах та на різних видах патронату, а також дітей безпритульних і бездоглядних які виживали на вулицях міст, протягом періоду який досліджується. Використання різних видів джерел забезпечило створення об'єктивної бази даних та проведення досить глибокого аналізу, що дозволило досягти науково обґрунтованих висновків.

Наукова новизна положень і висновків, сформульованих у дисертації.

Наукова новизна представленого дослідження обґрунтована низкою аспектів, що роблять цю роботу унікальною та цінною для наукової спільноти. Так, у дисертації вперше розглянуто протиправні і злочинні дії з боку персоналу дитячих будинків, а також покарання за них. Робота насичена численними сюжетами з життя дітей-сиріт та людей, які їх оточували, що надає дослідженню особливого емоційного забарвлення. У результаті опрацювання архівних матеріалів дисертанткою виявлено і введено до наукового обігу раніше невідомі джерела, зокрема фотографічні матеріали, які містяться у Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г.С. Пшеничного на яких зображені, зокрема, дитячі будинки, діти-сироти, їх побут і дозвілля. Також І. Безлюдна здійснила лаконічне порівняння радянського і європейського досвіду піклування про дітей-сиріт.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів.

У сучасних реаліях масштабного російського вторгнення на територію України та невпинного зростання внаслідок цього дитячого сирітства, результати цього дослідження набувають особливої ваги. Так, практичне значення наукових результатів дисертації може бути втілене в декількох напрямках, що мають значення для сучасного суспільства, соціальної політики, освіти та психологічної допомоги. На основі історичного аналізу можна розробити більш ефективні програми соціальної підтримки та рекомендації для законодавчих органів щодо покращення нормативно-правової бази у сфері опіки над дітьми-сиротами. Матеріали дослідження можуть бути використані як для написання підручників і навчальних посібників з історії України, зокрема з історії дитинства, так і методичних посібників для вихователів та соціальних працівників, які допомагають краще зрозуміти історичний контекст та сучасні потреби дітей-сиріт. Зрештою, дослідження сприяє збереженню історичної пам'яті про життя дітей-сиріт у радянській Україні і може слугувати орієнтиром для висвітлення цієї теми у документальних та художніх фільмах, що сприяє розумінню уроків минулого.

Повнота викладу основних результатів дисертації в опублікованих працях.

За тематикою дисертаційного дослідження І. Безлюдною було опубліковано дев'ять наукових статей у фахових виданнях України. Крім того, додатково результати дослідження дисертантки представлені у трьох виступах на конференціях і круглих столах. Тематика та аналітичний контекст публікацій демонструють належний рівень представлення результатів і їх обговорення в науковій спільноті.

Оцінка змісту та оформлення дисертації.

Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (230 позицій) і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 229 с., з них основного тексту – 184 сторінки.

Структура дисертації ретельно розроблена і відповідає визначеному предмету та завданням дослідження. У вступі авторка чітко окреслила об'єкт, предмет, хронологічні та територіальні межі, а також мету і завдання дослідження.

Перший розділ «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження», містить історіографічний огляд теми, аналіз джерельної бази та теоретико-методологічні основи дослідження.

Пропонована історіографія проблеми яка досліджується охоплює роботи радянських науковців, опубліковані протягом 1943–1990 рр., а також праці сучасних українських та зарубіжних дослідників, що з'явилися після розпаду СРСР і до сьогодні. Проаналізувавши наявний історіографічний доробок авторка констатує, що у радянський період проблеми безпритульних та бездоглядних дітей, а також повсякденне життя вихованців дитячих будинків висвітлювались дотично, окремими невеликими параграфами, які доповнювали основний предмет дослідження; роботи пострадянських науковців 1990-х рр. були спрямовані на переосмислення подій минулого, а з початку 2000-х рр. українські історики починають активно досліджувати соціальну історію, включаючи гендерну історію, історію сім'ї, історію дитинства тощо, використовуючи нові сучасні методи наукових досліджень.

Джерельна база репрезентована сукупністю архівних документів і матеріалів центральних та регіональних архівів воєнного та повоєнного періодів. Архівні матеріали представлені переважно документацією радянських законодавчих і виконавчих органів влади, а також центральних та регіональних представництв комсомольської організації періоду який досліджується, а також фотографіями. Крім того, дисертантка використала матеріали опублікованих джерел, зокрема нормативно-правові акти, періодичні видання та спогади.

Як теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження авторка окреслила принципи об'єктивності, історизму та всебічності. У роботі були використані загальнонаукові та спеціально історичні методи

дослідження. Серед загальнонаукових методів були задіяні аналіз і синтез, індукція та дедукція, герменевтичний, статистичний методи та метод кількісного аналізу. Серед спеціальноісторичних методів застосовувалися історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, ретроспективний та історико-біографічний методи. Крім того, були залучені методи візуальних досліджень, такі як фотографічний і іконографічний.

У другому розділі «Безпритульні діти в умовах життя на вулиці» висвітлено причини масових дитячих безпритульності і сирітства у повоєнний період. Виявлено, що, окрім найочевидніших причин, якими були війна та окупація території України, існували й інші чинники, які значним чином впливали на ситуацію. Так, голод 1946–1947 років, що спричинив масове голодування та смертність серед населення, також призвів до збільшення кількості дітей-сиріт. Повоєнні репресії, спрямовані проти певних верств населення, суттєво погіршили становище дітей, позбавляючи їх батьківської опіки. До того ж, часто діти втікали з власних домівок і місць влаштування через скрутні умови життя або жорстоке поводження.

Окрім цього, у другому розділі дисертантка детально проаналізувала дитячу злочинність, яку безпритульні малолітні, обирали одним із засобів виживання на вулиці, окрім жебракування і торгівлі на базарах. І. Безлюдна наголошує, що не всі злочини скоювали саме безпритульні, часто це були підлітки з певним місцем проживання, навчання або роботи.

Також у розділі проаналізовано заходи, що вживала тодішня влада для покращення ситуації з масовою дитячою безпритульністю та бездоглядністю, зокрема, створення комісії з влаштування дітей, які потребували державної допомоги та проведення за допомогою міліції і громадськості рейдів, які мали на меті вилучити з вулиць тисячі безпритульних і бездоглядних дітей.

У третьому розділі «Умови перебування дітей-сиріт у дитячих будинках» досліджено умови перебування дітей-сиріт у дитячих будинках, кадровий склад, методи «виховання», протиправні дії і покарання за них працівників цих дитячих закладів. Дисертантка зазначає, що вихованці

дитячих будинків протягом всього досліджуваного періоду залишались у надскрутних умовах, починаючи від забезпечення продуктами, одягом, іншим матеріальним інвентарем і закінчуючи власне будівлями дитячих будинків, мережа яких внаслідок війни значно скоротилася. Щодо персоналу, то робота в дитячих будинках залишалася у категорії низькооплачуваних і непрестижних професій. Тож тут завжди відчувалася гостра нестача не лише кваліфікованих фахівців, а і працівників, які б мали хоча б відповідну освіту. Як правило, більшість претендентів погоджувались працювати в цих закладах через відсутність кращого варіанту. Все це зумовлювало високу плінність кадрів, що ще більше ускладнювало і без того важку ситуацію. Постійна зміна персоналу негативно впливала на життя дітей-сиріт у побуті, а інколи навіть, загрожувало їх життю і здоров'ю через нездатність вихователів забезпечити відповідного догляду за дітьми.

У цьому розділі також розглянуто медико-санітарні умови, в яких перебували вихованці дитячих будинків. І. Безлюдна зазначає, що на дотримання вихованцями санітарно-гігієнічних норм головним чином впливала відсутність належних побутових умов – дітей купали один раз на декаду, часто у пральнях або спальних кімнатах. А через велику скупченість дітей серед вихованців розповсюджувались інфекційні, кожні хвороби, різні форми туберкульозу, хвороби очей, завошивленість.

Четвертий розділ «Патронат та подальше влаштування безбатченків у самостійному житті» присвячено дослідженню умов перебування дітей у різних видах патронату – колективному (колгоспному) і індивідуальному (сімейному). Також було висвітлено процес подальшого влаштування підлітків, які перебували під опікою держави, на самостійне життя.

Дисертантка підкреслює, що патронат, хоч і практикувався досить недовгий час, у перші повоєнні роки став досить поширеною формою влаштування дітей-сиріт і дієвим засобом розвантаження дитячих будинків. Втім, така форма влаштування сиріт мала низку недоліків і не виправдала жодних сподівань. Головним чином через байдуже ставлення до дітей як у

колективному, так і індивідуальному патронатах. Так, у колгоспному патронаті діти часто залишалися без нагляду. Їх селили в сирі, брудні гуртожитки, часто без опалення та найнеобхідніших меблів, а щомісячні державні виплати часто залишалися у розпорядженні колгоспного керівництва, яке використовувало їх на власний розсуд. У сімейний же патронат, брати сиріт зголошувалися переважно родини з низьким доходом, які переймалися скоріше бажанням отримувати державні щомісячні дотації на утримання дитини, аніж самою дитиною.

Також у розділі досліджено подальше влаштування підлітків, якими опікувалася держава, на навчання або роботу. Втім, слушно зауважує авторка, певних зусиль, що їх докладала держава для влаштування сиріт, які досягли відповідного віку, у «зовнішньому» світі, не вистачало для вирішення цієї проблеми. Крім того, постанова 1949 р., згідно з якою органам народної освіти заборонялося відряджати підлітків на роботу до промислових і сільськогосподарських підприємств без попереднього навчання у закладах Міністерства трудових резервів, створила додаткові проблеми із працевлаштуванням.

У загальних висновках дослідження підсумовано основні твердження проведеного наукового дослідження, детально конкретизовано його результати, надано оцінку досягнутим цілям і завданням. Підсумки висвітлюють значущі аспекти дослідження, відображають основні знахідки та узагальнюють здобуті знання. Ретельно розглянуто внесок у відповідну наукову галузь, а також окреслено перспективи подальших досліджень, підкреслено практичне значення отриманих результатів та їхню можливу застосовність у майбутніх наукових і практичних розробках.

Дисертація оформлена відповідно до чинних вимог та характеризується якісним науковим апаратом з достатньою кількістю посилань на використані літературу та джерела.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації.

1. Було б доречно провести інтерв'ю з колишніми вихованцями

дитячих будинків або тими, хто перебував на різних видах патронату в досліджуваний період, і долучити ці матеріали до дисертації. Такі інтерв'ю могли б надати додатковий унікальний погляд на життя сиріт, розкрити деталі їхнього повсякденного життя, особисті переживання, виклики, з якими вони стикалися, а також їхню адаптацію до самостійного життя. Це дозволило б збагатити дослідження важливими особистими свідченнями, що зробило б його більш глибоким.

2. Можна порекомендувати інтегрувати психологічні дослідження або залучити експертів у галузі дитячої психології для більш глибокого аналізу впливу тодішніх умов життя на дітей-сиріт, їхній емоційний та психічний стан. Залучення таких спеціалістів допомогло б детальніше зрозуміти, як саме впливали соціальні та побутові умови на психіку дітей, як вони переживали розлуку з родинами, життя в дитячих будинках чи під патронатом. Також це дозволило б оцінити довгострокові наслідки цих умов на їхнє доросле життя, зокрема на формування їхньої особистості, соціальних навичок та здатність до адаптації у суспільстві. Такий підхід збагатив би дослідження міждисциплінарними перспективами і надав би йому більшої глибини та комплексності.

3. Доцільним було б проаналізувати культурні та ідеологічні впливи на виховання дітей-сиріт, а також дослідити, як офіційна радянська ідеологія втілювалась у їхньому повсякденному житті. Важливо розглянути, яким чином ідеологічне виховання відображалось у навчальних програмах, повсякденних ритуалах, а також у діяльності дитячих будинків і патронатних сімей. Це включає аналіз впливу радянської пропаганди на формування світогляду дітей, їхнього розуміння моралі, етичних норм і громадянських обов'язків. Дослідження повинно враховувати, як культурна політика держави впливала на формування особистості дітей-сиріт, їхню соціалізацію та адаптацію до умов дорослого життя. Такий підхід дозволить краще зрозуміти взаємозв'язок між ідеологічними настановами та реальним досвідом дітей, які зростали в умовах радянської системи виховання.

Загальний висновок та оцінка дисертації.

Викладені зауваження та побажання не зменшують загальну високу оцінку та позитивне враження від здійсненого І. Безлюдною дисертаційного дослідження.

Дисертаційна робота на тему «Особливості повсякденного життя дітей-сиріт УРСР (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.)» відповідає галузі знань 03 «Гуманітарні науки» спеціальності 032 «Історія та археологія» та вимогам, що передбачені наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 р. № 40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертацій» (зі змінами), постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», а її авторка – Безлюдна Ірина Вікторівна, заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

Офіційний опонент:
кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології та
спеціальних галузей історичної науки

Лариса ЛИСИЦЯ

Підпис кандидата історичних наук,
доцента кафедри археології
та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького Лисиці Л.Г. ЗАСВІДЧУЮ

Проректор з наукової та інноваційної діяльності

О.В. Спрягайло

06.06.2024

